

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده ادبیات و علوم انسانی (بخش تاریخ)

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش تاریخ اسلام

بررسی مقایسه ای اندیشه های سیاسی شیخ مفید و علامه حلی

توسط:

راضیه فاطمی

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر محمد مهدی مرادی خلج

خرداد ۸۹

تقدیم به

ساحت مقدس و آسمانی امام عصر (عج)

ساحت مقدس و آسمانی امام عصر (عج)

سیاسگزاری

منت خدای را عزوجل که طاعتش موجب قربت است و به شکراندرش مزید نعمت. اینک که به یاری خداوند متعال این پژوهش به انجام رسیده است، مراتب قدردانی خود را از زحمات و راهنمایی‌های ارزنده استاد راهنمای ارجمندم، جناب آقای دکتر محمد مهدی مرادی خلیج و نیز اساتید مشاور محترم، جناب آقای دکتر عبدالرسول خیراندیش و جناب آقای دکتر سید ابوالقاسم فروزانی که با ارائه نظرات ارزشمندشان درجهت غنی‌تر ساختن این پژوهش مرا یاری دادند، اعلام می‌دارم. ضمناً از جناب آقای دکتر زبرجد که قبول زحمت فرموده و به عنوان نماینده تحصیلات تکمیلی در جلسه دفاع حضور یافتند، نیز تشکر می‌نمایم. همچنین بر خود واجب می‌دانم تا از زحمات پدر و مادر فداکار و همسر مهربانم صمیمانه سپاسگزاری نمایم.

راضیه فاطمی

خرداد ۱۳۸۹

چکیده

بررسی مقایسه‌ای اندیشه‌های سیاسی شیخ مفید و علامه حلی

به کوشش:

راضیه فاطمی

مهمترین مبنای کلامی اندیشه‌ی سیاسی فرقه شیعه امامیه، اصل "امامت" می‌باشد. امامت، رهبری عامه مردم در امور دینی و دنیوی آنان، به نیابت از پیامبر(ص) است. به عقیده امامیه، امام که از حیث دانش و زهد و شجاعت افضل و سرآمد همگان عصر خویش است، معصوم از گناه بوده و با حکم خداوند تعیین و به مردم معرفی می‌گردد.

در این زمینه، شیخ مفید و علامه حلی - به عنوان مهمترین علمای شیعه در قرن‌های چهارم و هفتم هجری - دارای دیدگاه مشترکی بوده و هر دو در تبیین این اصل (امامت) از استدلال‌ات عقلی بهره می‌برند. اما در مقایسه‌ی اندیشه‌های سیاسی شیخ مفید و علامه حلی درباره ابواب فقهی چند نکته قابل توجه است:

۱- از دیدگاه هر دو فقیه، اجرای برخی احکام چون جهاد غیر دفاعی، منوط به حضور شخص امام معصوم است. اما در زمان غیبت امام، اجرای برخی احکام دیگر از جمله امور حسبیه - به موجب روایات منقول از ائمه - به فقها واگذار گردیده است.

۲- تفاوت عمده در دیدگاه‌های سیاسی این دو فقیه مربوط به بحث خمس (سهم امام در زمان غیبت) می‌باشد. درحالی که شیخ مفید بر حفظ آن تا زمان ظهور حضرت مهدی(ع) و بازگرداندن حق امام به خودش اصرار می‌ورزد، علامه حلی دریافت و مصرف آن (سهم امام) را در امور شیعیان، توسط فقهای شیعه مجاز می‌داند.

۳- آنچه از دیدگاه‌های مشترک هر دو فقیه می‌توان استنباط کرد آن است که حیطة‌ی اختیارات فقها تنها مربوط به امور حسبیه بوده و هیچ نظریه‌ی سیاسی درباره‌ی نحوه‌ی شکل‌گیری دولت مشروع و جایگاه فقها در آن مشاهده نمی‌شود. به نظر می‌رسد هر دو فقیه بیشتر به فقه خصوصی اهتمام داشته و به علت مقتضیات زمان (فراهم نبودن شرایط برای تشکیل حکومت شیعی) وارد حیطة‌ی فقه عمومی، مسائل سیاسی و حقوق اساسی نشده بودند.

کلید واژه‌ها:

امامت، عصمت، نص، فقه سیاسی، امور حسبیه، شیخ مفید، علامه حلی.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

۱	فصل اول: مقدمه.....
۱-۱-۱	کلیات.....
۷	۲-۱- اهمیت و ضرورت تحقیق.....
۸	۳-۱- هدف تحقیق.....
۸	۴-۱- سوالات تحقیق.....
۸	۵-۱- فرضیه های تحقیق.....
۹	۶-۱- روش تحقیق.....
۱۰	۷-۱- مروری بر منابع و مأخذ.....
۱۰	۱-۷-۱- کتب رجال.....
۱۰	۲-۷-۱- کتب روایی، فقهی، کلامی.....
۱۲	۳-۷-۱- کتب تاریخی.....
۱۴	۴-۷-۱- تحقیقات جدید.....
۱۷	فصل دوم: اندیشه سیاسی تشیع امامی.....
۲۱	۱-۲- ویژگی های امام.....
۲۳	۲-۲- وظایف و مسئولیت های امام.....
۲۴	۳-۲- فقه سیاسی.....
۲۹	۴-۲- مراحل تکوین و تدوین فقه سیاسی شیعه.....
۲۹	۵-۲- ادوار مهم فقه شیعه پس از غیبت کبری.....
۳۰	۱-۵-۲- عصر آل بویه (قرن های چهارم و پنجم).....
۳۲	۲-۵-۲- دوره ایلخانان (قرن های هفتم و هشتم).....
۳۲	۳-۵-۲- دوران صفویان (قرن های یازدهم و دوازدهم).....
۳۳	۴-۵-۲- دوران رونق اخباری گری (عصر رکود فقه شیعه).....

۳۴ ..... دوره تجدید اجتهاد ۵-۵-۲

فصل سوم: بررسی وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی عصر آل بویه..... ۳۴

۱-۳-۱- اوضاع سیاسی در عصر آل بویه..... ۳۹

۲-۳- سیاست مذهبی فرمانروایان آل بویه..... ۴۲

۳-۳- مذاهب و فرق اسلامی در عصر آل بویه..... ۴۲

۱-۳-۳- اهل سنت..... ۴۴

۲-۳-۳- شیعه..... ۴۶

۳-۳-۳- خوارج..... ۴۶

۴-۳-۳- متصوفه..... ۴۷

۴-۳- مراکز عمده شیعیان در عصر آل بویه..... ۵۰

۵-۳- حیات فرهنگی در عصر آل بویه..... ۵۲

۱-۵-۳- علوم دینی..... ۶۰

۲-۵-۳- فلسفه..... ۶۴

۳-۵-۳- تاریخ نگاری دوره آل بویه..... ۶۵

فصل چهارم: شرح حال، آثار و اندیشه های سیاسی شیخ مفید..... ۶۶

۱-۴- اساتید و شاگردان شیخ مفید..... ۶۸

۲-۴- شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم بر عصر شیخ مفید..... ۷۰

۳-۴- آثار و تالیفات شیخ مفید..... ۷۱

۴-۴- وفات شیخ مفید..... ۷۲

۵-۴- مبانی و اصول فکری شیخ مفید..... ۷۶

۶-۴- بررسی اندیشه های سیاسی شیخ مفید..... ۷۶

۱-۶-۴- امامت..... ۷۶

۱-۶-۴-۱- ضرورت وجود امام..... ۷۷

۱-۶-۴-۲- ویژگی های امام..... ۷۹

۲-۶-۴- ابواب فقه سیاسی..... ۸۰

۱-۶-۴-۲- مباحث اقتصادی..... ۸۴

۲-۶-۴-۲- نماز جمعه..... ۸۴

۸۵	..... امر به معروف و نهی از منکر.....
۸۵	..... اجرای حدود و قضاوت.....
۸۷	..... شرایط جواز همکاری با ظالمین.....
۸۸	..... احکام سرزمینی (دار).....
۹۰	..... تقیه.....

فصل پنجم: بررسی اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در عصر ایلخانان..... ۹۰

۹۸	..... ۱-۵- تاریخ سیاسی ایلخانان ۲-۵- سیاست مذهبی ایلخانان.....
۹۸	..... ۱-۲-۵- ایلخانان مسیحی و بودایی.....
۹۹	..... ۲-۲-۵- ایلخانان مسلمان.....
۱۰۵	..... ۳-۵- شهرهای شیعه نشین در عصر ایلخانان.....
۱۰۷	..... ۴-۵- تصوف در زمان ایلخانان.....
۱۰۹	..... ۵-۵- حیات فرهنگی در عصر ایلخانان.....
۱۰۹	..... ۱-۵-۵- علوم دینی.....
۱۱۱	..... ۲-۵-۵- فلسفه.....
۱۱۳	..... ۳-۵-۵- تاریخ نگاری دوره ایلخانان.....

فصل ششم: شرح حال، آثار و اندیشه های سیاسی علامه حلی..... ۱۱۷

۱۱۸	..... ۱-۶- اساتید و شاگردان علامه حلی.....
۱۱۹	..... ۲-۶- شرایط سیاسی و اجتماعی حاکم بر عصر علامه حلی.....
۱۲۲	..... ۳-۶- آثار و تالیفات علامه حلی.....
۱۲۳	..... ۴-۶- مبانی و اصول فکری علامه حلی.....
۱۲۴	..... ۵-۶- بررسی اندیشه های سیاسی علامه حلی.....
۱۲۴	..... ۱-۵-۶- امامت.....
۱۲۵	..... ۱-۱-۵-۶- ضرورت وجود امام.....
۱۲۶	..... ۲-۱-۵-۶- ویژگی های امام.....
۱۳۱	..... ۲-۵-۶- ابواب فقه سیاسی.....
۱۳۱	..... ۱-۲-۵-۶- مباحث اقتصادی.....
۱۳۳	..... ۲-۲-۵-۶- نماز جمعه.....

۱۳۴	..... امر به معروف و نهی از منکر.....
۱۳۴	..... اجرای حدود و قضاوت.....
۱۳۵	..... ولایت جائز.....
۱۳۶	..... جهاد.....
۱۳۹	..... ارتداد.....
۱۴۰	..... محاربه.....

فصل هفتم: بررسی مقایسه ای اندیشه های سیاسی شیخ مفید و علامه حلی..... ۱۴۱

۱۴۱	..... امامت و ویژگی های امام.....
۱۴۴	..... فقه سیاسی.....
۱۴۴	..... مباحث اقتصادی.....
۱۴۵	..... نماز جمعه.....
۱۴۸	..... امر به معروف و نهی از منکر.....
۱۴۹	..... اجرای حدود و قضاوت.....
۱۵۰	..... شرایط جواز همکاری با ظالمین.....
۱۵۱	..... جهاد.....
۱۵۳	..... تقیه ۱۵۳.....
۱۵۴	..... تاثیر غیبت کبری بر حیطه اختیارات فقها.....

نتیجه..... ۱۶۲

فهرست منابع و مآخذ..... ۱۶۵

چکیده انگلیسی..... ۱۷۲

فصل اول : مقدمه

۱-۱- کلیات

آموزه اصلی کلامی، سیاسی تشیع و در واقع مهمترین مبنای اندیشه سیاسی این فرقه اسلامی، نظریه "امامت" است. امام بهترین فردی است که با درک و بیان تعالیم دینی، مومنان را به سوی کمال هدایت می کند. بنا به عقیده شیعه، امام که از حیث دانش، زهد و شجاعت، افضل و سرآمد همگان در عصر خویش است، از ویژگی مهم عصمت برخوردار بوده و از طریق نص (با حکم خداوند) تعیین و از سوی امام پیش از خود به مردم معرفی می گردد.

بدیهی است در دورانی که ائمه اطهار (علیهم السلام) در متن جامعه حضور داشتند، پیروان آنها با مراجعه مستقیم به ایشان و یا از طریق راویان احادیث آنها، به تکالیف دینی و شرعی خود پی می بردند. اما با شروع غیبت کبرای امام دوازدهم و در دسترس نبودن ایشان، این سوال مطرح شد که تکلیف هدایت جامعه شیعی در این زمان بر عهده کیست؟

این مهم، تبیین جایگاه فقهای امامی و موضوع افزایش حیطة و حوزه اختیارات آنان از راویان احادیث به مجتهدان را در پی داشت که در صورت داشتن شرایط لازم (سلامت شخصی و صلاحیت علمی) بنا به سفارش امام غائب، محل رجوع مردم برای کسب تکلیف در رویدادهای تازه گردیدند.

یکی از این رویدادهای تازه، حکومت های هر دوره و تبیین میزان مشروعیت آنها از منظر فقهای امامی بود. اهمیت فراوان این بحث، علما و فقها و اندیشمندان شیعه را ناگزیر به اتخاذ موضع در این زمینه می نمود.

با در نظر گرفتن این نکته که طرح نظریات سیاسی در نزد شیعیان، برخلاف نظام سیاسی اهل سنت (نظام خلافت) - که متاخر بر شکل گیری حکومت صورت گرفت - بدون تجربه حکومت گسترش یافت، می توان این سوال را مطرح کرد که نظام سیاسی شیعه در اندیشه فقهای متقدم شیعی (به طور اخص در این پژوهش، شیخ مفید، به عنوان برجسته ترین فقیه و متکلم شیعی در قرن چهارم و علامه حلی، دانشمند نامدار شیعه در قرن هفتم) چگونه تبیین شد؟

بدیهی است که در یک پژوهش تطبیقی، هم وجوه تشابه و هم موارد اختلاف و تفاوت با یکدیگر سنجیده می شود. از آنجا که این دو اندیشمند و متکلم شیعه در حالی به نظریه پردازی سیاسی روی آوردند که در دوران توازن نسبی قدرت میان شیعیان و اهل تسنن در جهان اسلام (عصر حکومت آل بویه و دوران زمامداری ایلخانان) به سر می بردند، می توان شباهت هایی در اندیشه سیاسی آنها، به عنوان نمونه در مباحثی چون نحوه عملکرد شیعیان در ارتباط با حکومت های وقت و حیطه اختیارات فقها به عنوان نائبان عام امام در اجرای آن دسته از احکام که شارع به امام موکول نموده است، را دریافت.

وجود فاصله زمانی (حدود سه قرن) میان آن دو عالم شیعه، یعنی نزدیکی شیخ مفید با سالهای نخستین عصر غیبت و فاصله بیشتر علامه حلی با آن دوران نیز از جمله عواملی است که تفاوت اندیشه سیاسی این دو فقیه را نشان می دهد.

اما در بیان علت انتخاب شیخ مفید (۳۳۶-۴۱۳ق) و علامه حلی (۶۴۸-۷۲۶ق) جهت بررسی مقایسه ای آراء و اندیشه های سیاسی آنان، انگیزه پژوهشگر در دو مورد خلاصه می گردد:

۱- هر دو فقیه در عصر تفوق نسبی شیعه و فضای آزاد مذهبی به سر می بردند.

سال های حیات شیخ مفید مصادف با ایام انحطاط خلافت عباسی در قرن های چهارم و پنجم هجری بود. در دورانی که امیران و خاندان های حکومت گر از هر سو سر برآورده و داعیه استقلال داشتند. یکی از این سلسله ها، آل بویه بود که توانست در سال ۳۳۴ ق با غلبه بر رقیبانش وارد

بغداد شده، بر دستگاه خلافت مسلط گردد. این فرمانروایان که توسعه قلمرو خود را از نواحی شمالی ایران آغاز کرده بودند، ابتدا پیرو کیش زیدی بودند. اما پس از تسلط بر بغداد به منظور استقلال از زیدیان و تکیه بر فرقه دیگری از شیعه که رسماً امام حاضری نداشته باشد که به حکومت او دعوت شود، از زیدی گری به مذهب دوازده امامی گرویدند. (کامل الشیبی، ۱۳۵۹: ۴۱)

به قدرت رسیدن آل بویه شیعی و ادعای آنان در بازگرداندن حکومت حقه امام غایب به او در صورت ظهورش، چشم انداز متفاوتی را پیش روی امامیان نهاد. زیرا به آنان امکان می داد که ضمن بیعت با امام غایب، حکومت آل بویه را به عنوان یک حکومت شیعی بپذیرند و با قبول مسئولیت هایی در دستگاه حاکمیت، مقاصد و اهداف خود را که عبارت بود از برآوردن نیازهای جامعه امامیه و حفظ امنیت آنان، دنبال کنند. (الگار، ۱۳۵۹: ۹)

آل بویه پس از تسلط بر بغداد، علاوه بر احیای سنن شیعی و ابداع مراسم جدیدی برای عزاداری روز عاشورا و جشن عید غدیر خم، به تکریم علمای شیعی پرداختند. چنان که خواهیم دید، امیر عضدالدوله دیلمی بارها به ملاقات شیخ مفید رفته و هدایای بسیاری تقدیمش نمود و مسجد "برائاه" در محله کرخ بغداد را برای موعظه و تدریس به وی اختصاص داد. بنابراین عصر شیخ مفید، زمانه برتری شیعیان و آزادی آنان در عرصه های فرهنگی و اجتماعی بود.

پیرامون اوضاع سیاسی و اجتماعی عصر علامه حلی نیز باید گفت که در نتیجه فتح بغداد به دست مغولان و برچیده شدن دستگاه خلافت سنی عباسی، تحولی در سیاست مذهبی فرمانروایان جدید رخ داد. زیرا رژیم تازه روی کار آمده مغول، مردم را به پیروی از دین خاصی وادار نمی کرد و همه کوشش خود را به کار می برد تا مردم از حکومت آنان اطاعت کنند و رابطه میان گروه مسلط و مردم با آرامش کامل برقرار باشد. در این حکومت جدید حتی مسیحیان و یهودیان که در دوران های گذشته با سخت گیری ها و محدودیت های بسیاری از جانب حکومت ها مواجه بودند، با آزادی کامل به فعالیت های سیاسی و اجتماعی می پرداختند.

با از میان رفتن نفوذ بغداد به عنوان مرکزیت اقتدار سیاسی و مذهبی، بازار تعصبات و رافضی کشی از رونق افتاد و آزادی در بحث و مناظره میان علمای مذهبی مختلف جانشین تعصبات خشن دیرین گردید. ایلخانان اجازه می دادند تا علمای مذاهب مختلف اسلام آزادانه و بی آنکه

بیمی از تکفیر داشته باشند، در حضور سلطان به بحث و مناظره و رد نظرات یکدیگر بپردازند. بی تردید کمتر دوره ای را در تاریخ ایران اسلامی سراغ داریم که تا این اندازه، آزادی در بحث و اظهار نظر و دوری از تعصبات حکمفرمای محیط دربار پادشاه بوده باشد.

استیلای مغولان بر جهان اسلام پیامد دیگری نیز داشت و آن، این که فرصتی به شیعیان داد و شرایطی فراهم آورد که با آزادی و آرامش به امور مذهبی خود بپردازند و موج تازه ای از حضور فقها و متکلمان حوزه های شیعی را فرا گرفت که از برجسته ترین آنها می توان از علامه حلی یاد کرد. وی در زمان اولجایتو به واسطه تفوق در مناظراتی که با قاضی نظام الدین مراغه ای (از علمای برجسته شافعی) داشت، مورد توجه آن سلطان قرار گرفت و ملازم پادشاه در سفر و حضر بود و در جوار او به تدوین کتاب و تعلیم می پرداخت.

۲-- هر دو فقیه، متکلم و دارای رویکردی اجتهادی بودند.

در توضیح باید گفت که شیخ مفید به رغم آنکه در حدیث فردی برجسته بود، اما در دفاع از آموزه ها و عقاید امامیه بر خلاف شیخ صدوق و کلینی، از روش های کلامی بهره جست و بنیادهای عقلانی و استدلالی آموزه های امامی را استوار ساخت.

روش شناسی مفید که بعدها تحت عنوان مکتب اصولی بسط یافت، عقل را در مقام یکی از ادله احکام شرع تثبیت کرد و به مثابه یک قاعده کلی بر ملازمه بین عقل و شرع حکم نمود. چنین استدلالی به طور بنیادی با حدیث گرایی - که علمای قم برجسته ترین نمایندگان آن جریان بودند - موضع گرفت. (فیرحی، ۱۳۸۵: ۲۸۵)

هر چند شیخ مفید منکر صحت و اعتبار ایمان و اعتقادی بود که تنها بر پایه تقلید محض بنا شده باشد، اما همچون ابن بابویه بر این عقیده بود که وحی برای دست یافتن به شناخت خدا و اصول اساسی ایمان و اخلاق ضرورت دارد. به عبارت دیگر، هرچند عقل برای دست یافتن به اصول مربوط به تکالیف اخلاقی نیازمند وحی است، اما ایمان شخص مومن باید مبتنی بر معرفت عقلی باشد. در این زمینه تقلید افراد به کار نمی آید. زیرا آنچه کورکورانه پذیرفته می شود، به آسانی از دست می رود. امام غائب از آن جهت تاکنون ظاهر نشده است که او می داند اعتقاد بیشترین پیروان او مبتنی بر تقلید است و بر چنین مردمی نمی توان اعتماد کرد. هرکس عاقل باشد، اخلاقاً

موظف است که عقل خود را به عنوان وسیله ای در جهت اثبات وجود خدا به کار برد.
(مکدموت، ۱۳۷۲: ۷۳)

سابقه این گرایش به حدیث به دوران امام جعفر صادق(ع) می رسد. اما پس از مدتی، کوفه^۱ مرکز اصلی اصحاب حدیث شیعه در قرن سوم، جای خود را به قم داد که متنفذترین نماینده آن در نیمه دوم قرن چهارم، ابن بابویه بود.

---

^۱ تدوین حدیث در اسلام از زمان خود پیامبر آغاز گردید و آن حضرت، علی(ع) را مامور کرد تا آنچه را می گوید، املاء کند و به این ترتیب علی(ع) در تدوین حدیث پیشگام گردید. شیعیان و یاران آن حضرت، چون سلمان فارسی، عبدالله بن عباس، میثم تمار و حجر بن عدی نیز از او پیروی کرده و به تدوین حدیث همت گماشتند. امام حسن(ع) و امام حسین(ع) و امام سجاد(ع) به دلیل درگیری هایی که با دستگاه خلافت اموی داشتند، فرصتی به دست نیاوردند تا مانند امام علی(ع) به نقل و تدوین احادیث پردازند.

مرحله دوم تدوین حدیث شیعه از عصر امام باقر(ع) شروع و در زمان امام صادق(ع) به اوج رسید دوران حیات این دو امام مصادف با جدال بنی امیه و بنی عباس بر سر مساله خلافت بود و همین امر موجب شد تا این دو امام، از موقعیت استفاده کرده و جلسات بحث و مناظره تشکیل دهند و شاگردان بسیاری در علوم تربیت نموده، به نشر معارف و نقل احادیث پردازند. تا این زمان، مدینه پایگاه اصلی نشر و تدوین احادیث شیعه بود. اما پس از تشکیل حکومت عباسیان و سخت گیری های آنان نسبت به امامان معصوم و انتقال اجباری آنان از مدینه به بغداد، مدینه جایگاه محوری خود را در نشر و تدوین احادیث از دست داد و از آنجا که بیشترین پیروان و شاگردان امام صادق(ع) از مردمان کوفه بودند، این شهر در تدوین و نقل احادیث شیعی پیشگام گردید. (معارف، ۱۳۷۴: ۱۶۵)

اما در پایان سده دوم هجری، شیعیان کوفه به تدریج، به فرقه زیدیه بیش از شیعه امامی گرایش پیدا کردند. حتی خود امامیان، به فرقه های مختلفی تقسیم شدند. از جمله گروهی قائل به امامت عبدالله الاطح پسر امام صادق(ع) پس از وی بودند. در سده سوم هجری برخی از مهمترین محدثان امامی کوفه مانند بنو فصال از جمله فطحیان بودند.

در شهر قم، که از بدو تاسیس پناهگاه شیعیان امامی گردیده بود، فرقه شیعه همچنان با سلسله دوازده امام متحد بودند. در میان محدثان این شهر، از کسی با عقاید فطحی یا واقفی یاد نشده است. بدین سان شهر قم در سده سوم هجری، کانون اصلی حدیث امامی گشت و احادیث روایت شده از امامان که نخستین بار در کوفه و جاهای دیگر رواج پیدا کرده بود، در معرض داوری و گزینش قرار گرفت. (مادلونگ، ۱۳۷۷: ۱۳۱)

ابن بابویه در شرح و تبیین عقاید خود همواره به احادیث ائمه تکیه می کرد و آنها را با حداقل استدلال تفسیر می کرد. وی در بسیاری از مسایل کلامی موضعی اتخاذ نمی کرد، بلکه در مسایلی اظهار نظر می کرد که حدیثی برای آن نمی یافت.

اما در قرن چهارم، به موازات افزایش عده شیعیان و بستر مناسبی که با روی کار آمدن آل بویه شیعی مذهب برای فعالیت شیعیان ایجاد شده بود، نیاز به اخذ مبنای پرکشش تری برای بیان مسایل و احکام شرعی و فقهی احساس شده بود. به ویژه که جریان معتزله نیز به اوج خود رسیده بود و دیگر نقل حدیث برای استنباط مسایل فقهی کفایت نمی کرد و در نتیجه مکتب کلامی - فقهی بغداد پایه ریزی شد و رسالت مهم عقل گرایی در استنباط مسایل فقهی را به عهده گرفت و به این ترتیب مکتب قم رو به افول گذاشت. در جریان رشد و رونق مکتب بغداد، شیخ مفید نقش محوری را به عهده داشت. (فیرحی، ۱۳۸۵: ۲۶۶)

روش تعقلی شیخ مفید و استفاده از موازین عقلی در تدوین فقه امامیه، توسط شاگرد برجسته اش سید مرتضی (متوفی ۴۳۶ ق) دنبال شد. سید مرتضی بیش از شیخ مفید به مکتب معتزله توجه داشت و عقل گرایی را گامی فراتر برد. بهره ای که شیخ مفید از عقل گرایی می برد، بیشتر جنبه دفاعی داشت و به منظور ثابت کردن این موضوع بود که بین مذهب امامیه و یافته های عقلی تعارضی نیست، اما علم الهدی مانند معتزله، تعقل را نخستین وظیفه یک انسان دین دار می دانست. (همان: ۲۷۵) سید مرتضی عقیده معتزله را مبنی بر این که حقایق اصلی دین فقط باید به یاری عقل ثابت شود، پذیرفت. به عقیده وی، اولین تکلیف انسان عبارت است از رسیدن به معرفت خالق خویش و این توحید و معرفت را هر کس براساس تقلید بپذیرد، خداوند را نشناخته و کافر است. همچنین وی نوعی نگرش منفی در مورد احادیث نیز داشت. به عقیده او کتب شیعه از احادیثی انباشته است که همه نوع خطا و گفته ناحق در آنها وجود دارد، بدین ترتیب ناگزیر باید هر حدیثی را ابتدا با مقایسه با عقل و سپس اگر با عقل تعارضی نداشت، با سندی معتبر مثل قرآن مورد سنجش انتقادی قرار داد. وی در احتجاجات خود به ندرت به نقل حدیث می پرداخت و اگر حدیثی نقل می کرد، دلیل تبعی به شمار می رفت. (مادلونگ، ۱۳۷۵: ۱۳۳)

شاگرد سید مرتضی، ابوجعفر محمد بن حسن طوسی معروف به شیخ الطائفه (متوفی ۴۶۰ ق)، در آشتی بین دو مکتب حدیث گرای قم و اصولیان عقلی مشرب بغداد کوشید.

وی به فقه شیعه اعتدال بخشید و نه چون اخباریان(اهل حدیث در میان شیعه)، صرفاً اخبار و احادیث را مبنای استنباط مسایل فقهی قرار داد و نه همانند پیشینیان به اهل رأی گرایید. بلکه به تناسب از ظواهر کتاب و سنت و روایات و در نبود آنها از ادله عقلی استفاده کرد. هر چند وی در ایجاد این آشتی تا حدی مکتب قم را احیا کرد. به رغم تلاش های شیخ الطائفه در آشتی حدیث گرایی و عقل گرایی، دوگانگی های موجود میان آنها همچنان باقی ماند و موجب تعارضات داخلی در فقه شیعه شد.(فیرحی، ۱۳۸۵: ۲۶۷)

بیش از دو قرن پس از شریف مرتضی، خواجه نصیرالدین طوسی(متوفی ۶۷۲ ق) و شاگرد و شارح افکار او، علامه حلی، به منظور تبیین اصول اعتقادی امامیه، روش و عقاید اساسی سید مرتضی را در کلام اتخاذ کردند. بر طبق تعالیم آنان، عقل به تنهایی یگانه منبع اصول اعتقادی در دین است. به این ترتیب خواجه نصیرالدین طوسی و علامه حلی نمایندگان آخرین مکتب تفکر اصولی در کلام امامیه به شمار می آیند. از آن پس اخباری گری و حدیث گرایی مجدداً در فقه شیعه احیا شد و مکتب عقل گرایی رو به افول گذاشت.(مادلونگ، ۱۳۸۵: ۱۳۴)

این تحقیق در پی آن است که ضمن یک بررسی تاریخی پیرامون دوران حیات شیخ مفید (عصرحکومت آل بویه) و عصرعلامه حلی(دوران ایلخانان مغول)، به بررسی مقایسه ای اندیشه های سیاسی آنان پرداخته و وجوه اشتراک و موارد افتراق آنها را مورد بررسی قرار دهد.

۱-۲- اهمیت و ضرورت تحقیق

اهمیت این پژوهش ناظر بر لزوم آشنایی با مبانی اندیشه سیاسی فقهای برجسته شیعه در دوران تکوین فقه سیاسی امامیه، به عنوان مبنایی اصولی و سنگ بنایی محکم، برای ارائه هرگونه نظریه سیاسی در جامعه کنونی ما می باشد. بدیهی است که بدون یک معرفت درست و همه جانبه از مراحل شکل گیری و تکامل اندیشه سیاسی امامیه، نمی توان به یک ساختار روشمند و اصولی برای طرح آراء سیاسی در جامعه امروز دست یافت

۱-۳- هدف تحقیق

هدف اولیه پژوهشگر، شناخت مقایسه ای آراء و اندیشه های سیاسی دو فقیه و اندیشمند شیعه (شیخ مفید و علامه حلی) با توجه به ابعاد تاریخی، سیاسی و اجتماعی دوران حیات آنهاست. در کنار این هدف اولیه، دست یابی به روشی عام در شناسایی آراء سیاسی علمای شیعه طی قرون مختلف را می توان به عنوان هدف بعدی پژوهشگر مد نظر قرار داد.

۱-۴- سوالات تحقیق

مهمترین سوالی که پژوهشگر در این تحقیق درصدد پاسخ دادن به آن برآمده است، بررسی وجوه تشابه و یا تفاوت های موجود میان اندیشه سیاسی شیخ مفید و علامه حلی به عنوان دو تن از بزرگترین فقهای جامعه امامی می باشد.

۱-۵- فرضیه های تحقیق

در اندیشه سیاسی شیخ مفید و علامه حلی، شباهت هایی وجود دارد. از جمله در بحث جواز همکاری با سلاطین جائر، با هدف دفع مضرت و جلب منفعت به جامعه شیعه امامیه. اما تفاوت اندیشه سیاسی آنان می تواند مربوط به حوزه و حیطه اختیارات فقها باشد. از آنجا که شیخ مفید در سالهای نخستین پس از غیبت امام دوازدهم (ع) به سر می برد، انتظار ظهور زود هنگام امام معصوم موجب می شد تا دامنه محدودتری برای اختیارات فقها قائل شود. اما در پی طولانی شدن غیبت امام دوازدهم و بروز انحرافات فکری و سرگردانی در میان شیعیان،

علامه حلی به تبعیت از محقق حلی (متوفی ۶۷۶ق، دایی علامه حلی) حوزه وسیع تری برای اختیارات فقها در نظر گرفت.

- فرضیه رقیب:

می توان گفت که اساساً فاصله سه قرن میان این دو فقیه، تفاوت چندانی میان اندیشه های سیاسی آنها ایجاد نکرده و برعکس، توازن نسبی قدرت میان شیعیان و اهل تسنن در زمان حیات این دو فقیه و توجه و حمایت حکومت های وقت از علمای شیعه کافی بود تا وجوه تشابه بسیاری میان اندیشه های سیاسی آنها پدید آید.

۱-۶- روش تحقیق

با توجه به ماهیت موضوع، روش تحقیق در این پژوهش تحلیلی- تطبیقی است. یعنی پژوهشگر پس از شرح و تحلیل آراء و اندیشه های سیاسی شیخ مفید و علامه حلی در دوره های زمانی مشخص (عصر حکومت آل بویه و ایلخانان مغول) به مقایسه اندیشه های سیاسی آنها می پردازد.

بدیهی است که روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش کتابخانه ای می باشد. مطالب مورد نیاز از طریق فیش برداری، گردآوری و تنظیم شده و پس از جمع آوری همه مطالب، تجزیه و تحلیل آنها صورت گرفته است.

۱-۷-۷- مروری بر منابع و مأخذ

۱-۷-۱- کتب رجال

نگارنده این پژوهش به منظور آگاهی از زمان ولادت وفات و آثار علمی فقهای شیعه به ویژه شیخ مفید و علامه حلی به کتب زیر رجوع نموده است:

رجال نجاشی: ابوالعباس احمد بن علی بن احمد بن عباس نجاشی (متوفی ۴۵۰ق) از شخصیت های بزرگ علمی شیعه در نیمه اول سده پنجم هجری و از شاگردان برجسته شیخ مفید بود. مهمترین اثر او "رجال"، در شرح کتب فقهای بزرگ شیعه تا نیمه قرن پنجم است. رجال نجاشی در حقیقت فهرست کتب معتبر شیعه و معرفی نویسندگان آنهاست و مولف در مقدمه آن، همین معنی را به عنوان انگیزه خود از تدوین آن یاد می کند.

الفهرست طوسی: محمدبن حسن طوسی معروف به شیخ طوسی و شیخ الطائفه (۳۸۵-۴۶۰ق) در سال ۴۱۰ ق به بغداد آمد و نزد شیخ مفید به تحصیل و تکمیل معلومات خویش پرداخت. پس از وفات سید مرتضی به مدت دوازده سال به تدریس پرداخت و بزرگترین فقیه شیعه عصر خود گردید. سپس رهسپار نجف شد و دوازده سال آخر عمر خویش را در آنجا به سر برد و به تاسیس نخستین حوزه علمی شیعی در آن شهر اهتمام ورزید.

کتاب "الفهرست" طوسی یکی از معتبرترین کتب رجال شیعه است که مولف در آن ۸۸۸ تن از دانشمندان شیعه و غیر شیعه تا عصر خود را که درباره شیعه کتاب نوشته اند، معرفی کرده است.

۱-۷-۲- کتب روایی، فقهی، کلامی

پژوهشگر در این تحقیق، جهت مقایسه اندیشه سیاسی شیخ مفید و علامه حلی از مهمترین کتب روایی، کلامی و فقهی به جا مانده از این دو فقیه بهره برده است که برخی از آنها عبارتند از:

الارشاد: این کتاب در تاریخ زندگانی ائمه (علیهم السلام) است که شیخ مفید با توجه به روایاتی که در اختیار داشته، آن را نگاشته است. شیخ مفید در این کتاب به فضایل اهل بیت (ع) و یاران آنان نیز اشاره دارد. کتاب "الارشاد" از معتبرترین منابع روایی شیعه درباره زندگانی ائمه (ع) به شمار می آید و بسیاری از منابع مهم شیعه که به زندگانی ائمه پرداخته اند، این کتاب را مستند خود قرار داده اند. این کتاب از منابع دست اول درباره زندگانی ائمه (ع) است. شیخ مفید این کتاب را به درخواست یکی از یاران خود نگاشته است. چنان که در آغاز کتاب می نویسد: "...من بنا به درخواست شما در این کتاب نام ائمه هدی (ع)، تاریخ زندگانی آنها، محل قبر و حرم آن بزرگواران را آورده ام". شیخ مفید کتاب خود را همانند یک کتاب تاریخی تألیف نموده و به بیان حوادث تاریخی پرداخته است. در این کتاب بسیاری از موضوعات مهم در تاریخ حیات ائمه (ع) بیان شده است. مانند خبر دادن امام علی (ع) از شهادت خود، روایاتی که دلالت بر فضایل آن حضرت می کند، قضاوتهای آن حضرت، حرکت امام حسین (ع) به سوی عراق، قیام زید شهید، ورود امام هادی (ع) به سامرا، سیره امام زمان (عج) و...

المقنعه: مهمترین اثر فقهی موجود شیخ مفید که در آن به شیوه فقه استدلالی به بررسی ابواب فقهی پرداخته است.

اوائل المقالات فی المذاهب المختارات: مهمترین اثر کلامی شیخ مفید است که در آن از مباحثی چون صفات خدا، نبوت، امامت، فلسفه طبیعی و ... سخن گفته و تفاوت دیدگاه های کلامی شیعه و سایر مذاهب اسلامی به ویژه معتزله را مطرح نموده است.

تبصره المتعلمین: این کتاب از جمله مهمترین آثار علامه حلی در زمینه فقه است که در دو جزء تألیف گردیده است: جزء اول در باب های طهارت، نماز، زکات، روزه، حج، جهاد و تجارت و جزء دوم در عتق، نکاح، ارث، شهادت، قضاء، حدود، قصاص و دیات.

کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد: علامه حلی این کتاب را در شرح و توضیح مسایل کلامی خواجه نصیرالدین طوسی در کتاب "تجرید الاعتقاد" آورده است. این مسایل کلامی شامل اثبات خدا و صفات و افعال او، جوهر و عرض، علت و معلول، نبوت، معاد، امامت (وجوب نصب امام بر خداوند، وجوب عصمت امام و وجوب افضل بودن وی بر همگان) و ... می باشد.